

ВСТУП

Упродовж своєї історії Київська Церква перебувала на перетині двох світів – між візантійським Сходом і латинським Заходом. Тому природно, що вона відчувала впливи обох культур: візантійської, від якої прийняла християнство у Володимировому Хрещенні 988 р., і римської, у тісніші зв'язки з якою увійшла після Берестейської унії 1596 р. Київська Церква Свято-Володимирового Хрещення від початків притримувалася візантійського обряду, проте вже від XVII ст. київська церковна традиція зазнавала відчутного впливу латинської. Це було характерним і для нез'єдиненої, і для Унійної Церков. Неминучими були конфлікти між тими, хто надавав перевагу чистій і неушкодженій чужорідними впливами візантійській обрядовій традиції, і тими, хто вважав корисними запозичення з латинського літургійного благочестя. Отже, існувало розмаїття поглядів на те, що таке обрядова ідентичність.

Хронологічні межі нашого дослідження – 2-га пол. XIX – 1-ша пол. XX ст. Об'єктом нашого дослідження є Унійна Церква в Галичині. У нашій дипломній роботі увага сконцентрована на літургійному обряді в Галицькій митрополії Унійної Церкви кін. XIX – поч. XX ст., коли активізувалися спроби пошуку обрядової ідентичності. Термін «обряд» дуже багатогранний. У вузькому значенні – це кожен окремий зовнішній вияв богочитання, що його висловлює людина (наприклад, знак хреста, поклін тощо); у ширшому розумінні – це богослужбова традиція певної помісної Церкви; у широкому значенні – спосіб практикування віри, який виявляється не тільки в літургійній, але й богословській, духовній і канонічній спадщині якоїсь помісної Церкви та обумовлений її культурними особливостями й історичним розвитком. У цій праці зосередимося саме на літургійному, тобто богослужбовому аспекті обряду як чи не найосновнішому й невід'ємному елементі обрядової спадщини. Літургійне священнодійство – не лише зовнішня церемонія. За ним криється глибокий внутрішній зміст, сутність. Це засвідчує вже саме слово «богослужіння», яке вживаємо на означення Літургії Церкви. Насамперед це Боже служіння: уся зовнішня обрядова краса створена для підкреслення величності літургійного моменту, оскільки діє сам Господь. Потрібно не перешкоджати Йому «послужити» народові Божому через літургійне священнодійство, а також зробити все, щоб у молитовних текстах і піснеспівах, церемонії і формах зауважувалося діяння Боже. Актуальність роботи полягає в тому, що обрядово-літургійні суперечки, які точилися в середовищі греко-католицького духовенства, а також галицького суспільства загалом, починаючи з 2-ї пол. XIX ст., досі остаточно не розв'язані і стають причиною численних дискусій. Існує ціла низка досліджень, які описують стан Унійної Церкви в кін. XIX – на поч. XX ст. на тлі політичної, соціальної, національної ситуації в Галичині. Водночас констатуємо брак належної уваги до процесів, пов'язаних з пошуком ідентичності літургійного обряду Греко-Католицької Церкви.

З огляду на це метою нашої праці є комплексний критичний аналіз обрядово-літургійних дискусій та спроб відновлення ідентичності літургійного обряду у греко-католицькому середовищі Галичини на тлі суспільно-політичних та геополітичних викликів 2-ї пол. XIX – 1-ї пол. XX ст.

Для досягнення поставленої мети ставимо перед собою такі завдання:

1. проаналізувати вплив Унійної Церкви на галицьке суспільство;
2. описати обрядово-літургійну ситуацію в Унійній Церкві;
3. охарактеризувати основні течії серед духовенства Греко-Католицької Церкви;
4. критично проаналізувати спробу Львівського Собору 1891 р. розв'язати обрядові проблеми в Унійній Церкві;
5. проаналізувати діяльність митрополита Андрея Шептицького та інших галицьких церковних ієрархів в обрядовій сфері;
6. визначити роль Римського Апостольського Престолу у розв'язанні обрядових дискусій в Унійній Церкві.

Для досягнення поставленої мети й виконання завдань обрано найбільш відповідні методи: хронологічно-описовий, критично-аналітичний і науково-синтетичний. Специфіка дослідження потребує увиразнення значення окремих поняттєво-термінологічних засобів, якими послуговуватимемося в нашій роботі. Ведучи мову про Унійну чи Греко-Католицьку Церкву, матимемо на увазі Церкву Свято-Володимирового Хрещення з центром у Києві, яка під час Берестейської унії 1596 р. відновила єдність із Римським Апостольським Престолом і після поділів речі Посполитої, будучи ліквідованою на територіях, які відійшли до Російської імперії, знайшла сприятливий ґрунт для розвитку в Габсбурзькій імперії. Коли йдеться про «українців-русинів», «русинів» (і похідних термінів), варто розуміти, що тут мається на увазі корінне населення Закарпаття й Галичини, істотним елементом національно-етнічної ідентифікації якого був «руський обряд» – візантійський обряд, прищеплений від часів Свято-Володимирового Хрещення на руських землях. Термінами «західники», «западники», «окциденталісти», «латинники» позначаємо осіб, які були прихильниками латинських обрядових впливів в Унійній Церкві. Терміни «восточники», «орієнталісти», «просхідні», «візантійці» позначають прихильників відновлення візантійської ідентичності обряду Греко-Католицької Церкви.

Структура роботи. Наше дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновку і списку використаної літератури. Такий поділ найоптимальніше відповідає поставленій меті й допомагає розкрити тему якомога повніше.

У першому розділі опишемо обрядові дискусії у 2-й пол. XIX ст. у греко-католицькому середовищі Галичини на тлі тогочасної геополітичної та суспільно-політичної ситуації. Для цього представимо погляди на обрядову ідентичність основних світоглядних течій серед духовенства, а також розглянемо роль церковної ієрархії у розв'язанні обрядових спорів. У цьому контексті неможливо оминати Львівський Собор 1891 р., якому присвячено окремий пункт нашої роботи.

Бібліографічними джерелами для написання першого розділу послужили праці різних дослідників, зокрема Миколи Вегеша, Ігоря Химки, Григорія Лужницького, Софрона Мудрого, Олега Турія, Наталі Стоколос, Наталії Колб, Андрія Сапеляка, Мелетія Соловія, Дмитра Корбяка, Назара Кіся, Василя Ленцика, Олега Маха, Олекси Стефановича.

У другому розділі розглянемо спроби оновлення літургійного обряду в 1-й пол. XX ст. на тлі мінливої геополітичної та суспільно-політичної ситуації. Зокрема висвітлимо внесок у цю ділянку митрополита Андрея Шептицького та представимо внутрішню опозицію до

його обрядової діяльності з боку інших греко-католицьких ієрархів. Наприкінці опишемо роль Римського Апостольського Престолу в поалагодженні обрядових суперечок у середовищі греко-католицького духовенства.

Основними джерелами для написання другого розділу стали дослідження таких авторів: Наталі Гентош, Бориса Лончини, Кирила Королевського, Наталі Стоколос, Миколи Вегеша, Олекси Павлишина, Назара Кіся, Олега Мазура, Григорія Лужницького, Ігоря Химки. Під час написання дипломної роботи ми зіткнулися з труднощами, пов'язаними з недостатньою кількістю критичної та аналітичної літератури до теми, адже не надто багато дослідників присвятили увагу саме обрядовим справам Греко-Католицької Церкви 2-ї пол. XIX – 1-ї пол. XX ст. Література, якою послуговуємося в цій науковій роботі, стосується здебільшого ширших історичних, суспільно-політичних, літургійних та культурних процесів, тому серед наявного обсягу критично відстежуємо лише дотичний до нашого питання матеріал.

Варто зауважити, що наша дипломна робота не претендує на всебічне й вичерпне висвітлення обраної теми, а радше слугує скромною спробою вказати напрямки та спонукати до подальших поглиблених досліджень.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У нашій дипломній роботі ми проаналізували рух за відновлення ідентичності літургійного обряду в Галицькій митрополії 2-ї пол. XIX – 1-ї пол. XX ст. На тлі світових тенденцій романтизму й зацікавлення власними джерелами, які переросли на християнському Заході в потужний літургійний рух за повернення богослужінню належного місця в Церкві, у Галицькій греко-католицькій митрополії 2-ї пол. XIX ст. поживавився інтерес до обрядових питань. Так, зросла кількість активістів, які виступали за оновлення літургійного обряду шляхом повернення до древніх візантійських обрядових практик, утрачених унаслідок латинізаційних процесів. Це було обумовлено тим, що за час єдності з Римським Апостольським Престолом у богослужбовій практиці Унійної Церкви закорінилися обрядові впливи Римо-Католицької Церкви, у чому окциденталісти вбачали порятунок від москвофільських тенденцій. Як наслідок, прихильники двох основних світоглядних течій (орієнталістської та окциденталістської) сприймали ідентичність обряду по-різному, а тому між ними велася гостра дискусія. Окрім ідеологічних передумов, причиною такого протистояння став брак ґрунтовного дослідження джерел та особливостей візантійської літургійної спадщини загалом і руської церковної традиції зокрема.

Це поставило Греко-Католицьку Церкву перед серйозним викликом – потребою впорядкувати свій обряд. Спробою розв'язати обрядові дискусії 2-ї пол. XIX ст. був Львівський Собор 1891 р., якому, однак, не вдалося цього зробити, а тому ці виклики поставали перед греко-католицькими ієрархами й у XX ст. У нових історичних обставинах митрополит Андрей Шептицький очолив процес відновлення ідентичності літургійного обряду, який, на його думку, полягав у зближенні з візантійською традицією та усуненні латинізаційних нашарувань. Важливою спонукою зусиль митрополита в цьому напрямку була його екуменічна візія: чистотою власного обряду Греко-Католицька Церква мала продемонструвати нез'єдиненим Церквам, що єдність із Римським Апостольським Престолом не становить загрози для їхньої обрядової ідентичності. Намагання очільника Галицької митрополії очистити обряд Греко-Католицької Церкви

від латинізаційних практик наштовхнулося на опозицію з боку інших церковних ієрархів. Так, владики Григорій Хомишин, єпископ Станіславівський, та Йосафат Коциловський, єпископ Перемиський, мали дещо інші погляди стосовно ідентичності літургійного обряду Греко-Католицької Церкви. Вони виступили прихильниками збереження гібридних богослужбових практик, тобто значних латинських обрядових вкраплень у візантійський обряд.

Обрядові суперечки візуалізувалися на єпископських конференціях (1927, 1929–1930, 1932), під час яких були спроби напрацювати практичні ініціативи з розв'язання обрядового питання. Оскільки через різку поляризацію позицій прихильникам орієнталістських та окциденталістських поглядів не вдалося знайти порозуміння, то ініціатива перейшла до Римського Апостольського Престолу, на авторитет якого покликалися обидві сторони. Зрештою, публікацією корпусу богослужбових книг (рецензія вульгата і рецензія рутена) Конгрегація для Східної Церкви запропонувала власне рішення обрядових дискусій. У її підходах зауважуємо переважання поглядів митрополита Андрея Шептицького та намагання очистити обряд від латинізаційних нашарувань. На жаль, римські літургійні публікації так і не змогли вплинути на літургійний обряд Греко-Католицької Церкви в Галичині, адже цьому перешкодила спочатку Друга світова війна, а згодом радянська окупація та переслідування греко-католиків.

Мета цієї дипломної роботи полягала у спробі аналізу та опису руху з пошуку ідентичності літургійного обряду Греко-Католицької Церкви в 1-й пол. XIX – 2-й пол. XX ст. У висновках дозволимо собі дати оцінку процесам, які відбувалися в Галичині того періоду. Вважаємо, що варто поглянути на них із ширшої перспективи. Зацікавлення літургійним питанням свідчить про те, що галицькі греко-католики були активними учасниками світових процесів в обрядовій сфері. Відомо, що у XIX ст. Західною Європою ширився т. зв. «літургійний рух», який вважається однією з ініціатив оновлення життя Римо-Католицької Церкви. У центрі цього процесу було богослужіння як найповніше вираження природи Церкви. Як організована течія, літургійний рух з'явився та розвивався здебільшого на Заході, проте внутрішньо був глибоко пов'язаний із християнським Сходом, тому що його активісти вважали східне богослужіння свідченням про Літургію ранньої Церкви. Цей рух, розвиваючись «із низів», згодом охопив щораз ширші церковні верстви, а згодом – і церковну ієрархію. Як наслідок, уже наприкінці XIX ст. з'явилася енцикліка папи Римського Лева XIII *Orientalium Dignitas* (30.11.1894), якою закріплювалося право Східних Католицьких Церков на власну обрядову традицію. Енцикліка також забороняла латинізацію та заохочувала до вірності власним церковним традиціям. Ці похвальні намагання пожвавити церковне життя шляхом літургійного оновлення, а також акцент на цінності обрядових традицій Східних Церков згодом були підхоплені II Ватиканським Собором (1962–1965), який у своїх документах значно розвинув ці питання.

Завдяки II Ватиканському Соборові за Східними Католицькими Церквами було визнане право сповідувати Христову віру за своїми літургійними звичаями, богословською і духовною спадщиною та правопорядком. Крім Конституції *Sacrosanctum Concilium*, принципи та норми літургійного характеру, які підкреслюють невід'ємну цінність автентичних церковних традицій Східних Католицьких Церков, містяться в різних соборних документах. У цьому ж річищі треба розглядати Кодекс канонів Східних Церков (1990) та Інструкцію із застосування літургійних приписів Кодексу канонів

Східних Церков, видану Східною Конгрегацією 1996 р.

Церковні документи ХХ ст. наголошують на неприпустимості спотворення східної церковної спадщини, «сприяючи надбанням способів думання, духовності і благочестя, які не узгоджуються з їхньою власною духовною спадщиною». Ситуація з наявністю в літургійному житті Української Греко-Католицької Церкви латинізаційних практик «у світлі студій і богословського поступу» потребує перегляду «в сенсі повернення до прадавніх традицій». Тому якщо Східні Католицькі Церкви відступили від власних традицій через обставини часу чи осіб, вони повинні повернутися до традицій своїх предків.

Отже, можемо зробити висновок, що подальший розвиток богословської думки розставив акценти в намаганнях відновити літургійну ідентичність Греко-Католицької Церкви Галичини 2-ї пол. ХІХ – 1-ї пол. ХХ ст. Мали рацію ті, які виступали за очищення обряду від латинізаційних нашарувань і гібридних практик та повернення до автентичних візантійських форм. Попри це, на жаль, мусимо констатувати, що в середовищі Української Греко-Католицької Церкви все ще спостерігається брак належного застосування церковного вчення стосовно літургійної сфери. Як наслідок, богослужбові практики не в усьому відповідають постановим ІІ Ватиканського Собору та інших церковних документів. Зрештою, це не є особливістю лише Української Греко-Католицької Церкви, а спостерігається і в інших Східних Католицьких Церквах. У намаганні продовжити процес із відновлення автентичних літургійних елементів церковної традиції Української Греко-Католицької Церкви сьогодні надзвичайно цінним є досвід греко-католиків Галичини 2-ї пол. ХІХ – 1-ї пол. ХХ ст. Варто уникати їхніх помилок і скористатися слушними підходами та напрацюваннями. У цьому контексті перспектива подальших досліджень у річищі обраної нами теми надзвичайно важлива. Водночас зауважуємо, що наша дипломна робота є лише скромним внеском у працю, яка ведеться в цій галузі, та способом привернути увагу до окресленої проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Документи Церкви

Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі / перекл. з лат. Р. Паранько та ін., Львів 2014.

Інструкція застосування літургійних приписів Кодексу Канонів Східних Церков, Львів 1998.

Кодекс Канонів Східних Церков / перекл. з лат. Й. Кобів, Рим 1993.

Протокол єпископської конференції греко-католицького Єпископату в Римі (21-29 жовтня 1929р.) // Центральний Державний Архів України, спр. 503, арт. 49.

Устав служіння Вечірні, Утрені та Божественної Літургії // Дольницький І. Типик Української Католицької Церкви, Львів 2002.

Чинности и рішення руского провинціального собора въ Галичині ѓтбувшогося во Львові въ році 1891, Львів 1896.

Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075-1953), vol. 2: 1700-1953 (Analecta OSBM.- Ser.II, Sectio III)/ ed. A. G. Welykyj, Romae 1953.

Основна література

Візантійський обман обрядовості // Нова Зоря, вип. 32, 1928, с. 2-10.

Гадзевич О. Оживленне церковного Богослуження і обряду // Нива, вип. 6-7, 1921, с.

200-222.

Галушинський М. Пробудімся зі сну! // Нива, вип. 9, 1912, с. 33-45.

Гентош Л. Літургійна реформа Андрея Шептицького // Науковий вісник Ужгородського

університету, серія «Історія», вип. 1 (34), 2016 Ужгород, с. 7-39.

Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923-1939рр. Випробування ідеалів, Львів 2019.

Гіль М. Чому в нас так? // Нова Зоря, вип. 38, 1927, с. 6-19.

Гузар Л. Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму, Львів 2015.

Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча, Івано-Франківськ 2006.

Заборовський А. В. Соловйов і А. Шептицький // Добрий Пастир, Івано-Франківськ 1990, с. 10-20.

Збірка спостережень та дискусій, зібрана та передана до Східної Конгрегації о. Кирилом Королевським // Рим і обрядово-літургійні дискусії у Патріаршій Київській Вселенській Церкві між двома Світовими війнами / упоряд. Д. Блажейовський, Львів 2002, с. 68-318.

Кісь Н. Пам'ять та ідентичність українських греко-католиків. Про джерела історичної політики УГКЦ, Львів 2018.

Ковч О. Чому наші від нас утікають, Львів 1932.

Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття, Жовква 2015.

Корбяк Д. В. Львівський собор 1891 року: дискусійні питання та їх вирішення // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи, вип. 4, 2015, с. 20-289.

Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944), Львів 2016.

Лончина Б. Требник митрополита Андрея Шептицького (Львів, 1925-1926): Спроба літургійної віднови, Львів 2014.

Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви, Філадельфія 1954.

Матковський С. Три синодальні архієреї. Споми́ни з життя і діяльності преосвящених о. Юліана Куїловського, д-ра Юліана Пелеша і д-ра Сильвестра Сембратовича, Львів 1932.

Мах О. Львівський Синод 1891р: причини скликання, перебіг та наслідки // Добрий Пастир, вип. 16. Івано-Франківськ 2021, с. 76-110.

Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Документи і матеріали, 1899-1917 / упоряд. Ю. Аввакумов, О. Гайова, Львів 2004.

Мудрий М. «Згадки з життя свого і своєї родини»: Спогади Тита Реваковича як джерело до історії Галичини XIXст; // Записки Наукового товариства імені Шевченка, т. ССLII, Львів 2006, с. 708-762.

Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIXст. – початок XXст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету, вип. 34, Львів 1999, с. 231-268.

Павлишин О. Дилема ідентичності, або історія про те, як «латинники» (не) стали українцями/поляками (Галичина, середина XIX – перша половина XX ст.), Львів 2014.

Папезинська-Турек М. Візантинізм чи латинство? Дискусія в українській пресі Галичини міжвоєнного періоду про культурні цінності // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, вип. 3, Львів 2001, с. 403-416.

Петрович Л. Збереження східного обряду в контексті і питанні єдності Церкви в епістолярії о. Леоніда Фьодорова і митрополита Андрея Шептицького (1904–1917), Львів

2002.

- Приріз Я. Митрополит Андрей Шептицький і відродження чернецтва в УГКЦ // Наукові записки Дрогобицької духовної семінарії, вип. 5, Дрогобич 2020, с. 245-266.
- Рудейко В. «Літургійна однообразність»: текстуально-ритуальний монолог чи єдність у вірі? // Наукові записки Українського Католицького Університету, Львів 2019, с. 90-120.
- Русько-католицький синод у Львові // Діло, вип. 208, 1891, с. 3-13
- Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському Сході, Львів 2002.
- Сліпий Й. Обрядова однообразність // Богословія, т. XVII-XX, 1939-1942, с. 97-130.
- Стефанович О. Висвітлення до історії Львівських Синодів з років 1891 і 1897, Львів 1924.
- Столос Н. Греко-католицькі і римо-католицькі відносини в Австро-угорській імперії: проблема латинізації і українізації // Українське Релігієзнавство, вип. 16, 2000, с. 12-56.
- Хомишин Г. Пастирський лист про візантійство, Станіславів 1993.
- Шептицький А. Вірність традиції. (Слово Митрополита Кир Андрея з нагоди свята 300-літніх роковин посвячення церкви Успіння Пресвятої Богородиці у Львові) // Мета, вип. 1, 1931, с. 3-20.
- Шептицький А. Пастирське послання до духовенства про працю над З'єдиненням Церков (серпень 1941) // Пастирські послання 1939-1944рр., т. 3, Львів 2010, с. 127-130.
- Шептицький А. Пастирське послання до духовенства та вірних про обряди (19 травня 1941) // Пастирські послання 1939-1944рр., т. 3, Львів 2010, с. 100-113.
- Шептицький А. Пастирське послання до духовенства та народу. Наша Державність (грудень 1941) // Пастирські послання 1939-1944рр., т. 3, Львів 2010, с. 131-158.
- Шептицький А. Пастирське послання про обрядові справи (23 грудня 1937р.) // Церква і церковна єдність: документи і матеріали, т. 1, Львів 1995, с. 257-269.
- Шептицький А. Пастирський лист до духовенства Галицької провінції про обрядові справи (13 квітня 1931р.) // Церква і церковна єдність: документи і матеріали, т. 1, Львів 1995, с. 219-225.
- Шептицький А. Проповідь митр. Шептицького, виголошена в церкві Успення Божої Матері, напередодні вступлення в Львів царських російських військ // Церква і церковна єдність: документи і матеріали, т. 1. Львів 1995, с. 132-133.
- Шептицький А. Фрагмент вступу до Типікону Студитів (8 листопада 1920р.) // Церква і церковна єдність: документи і матеріали, т. 1, Львів 1995, с. 188.
- Шептицький К. Митрополит Андрей та оновлення східної чернечої традиції // Богословія, т. 2, Львів 1926, с. 150-163.

Додаткова література

- Ададуров В. Поділ Київської та піднесення Галицької унійних митрополій: документи та матеріали ватиканських архівів (1802-1808 роки), Львів 2019.
- Ададуров В. Фундація Галицької митрополії: у світлі дипломатичного листування Австрії та Святого Престолу 1807-1808 років, Львів 2011.
- Андрійовський Р. Вступ до екуменізму. Навчальні матеріали. Серія «Богослов'я», Дрогобич 2017.
- Андрійовський Р. «Пора Господеві діяти». Нарис літургійного богослов'я, Дрогобич 2022.
- Андрохович А. Віденське Barbareum. Історія королівської Генеральної греко-католицької Семінарії при церкві св. Варвари у Відні з першого періоду її існування (1775–1784), в: Й. Сліпий, Греко-католицька Духовна Семінарія у Львові, т.1-2, Львів 1935.
- Андрохович А. Львівське «Studium Ruthenum» // Записки наукового товариства імени

Шевченка, т. 146, Львів 1927, с. 33-118.

Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава, 1939–1950, Львів 2005.

Боцян Й. Другий велеградський з'їзд // Нива, вип. 6, 1909, с. 680-740.

Боцян Й. о. Ісидор Дольницький. Духовний отець, літургіст і піснетворець // Отець Ісидор Дольницький. Біографічні матеріали та світлини, Харків-Львів 2020, с. 7-131.

Варварцев М. Революції в Європі 1848—1849 років // Енциклопедія історії України, т. 10, Київ 2006, с. 140-149.

Василишин І. До історії впорядкування та нової редакції типика о. Ісидора Дольницького // Наукові записки національного університету «Острозька академія», вип. 7, 2012, с. 40-68.

Вегеш М. Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви, т.1, Ужгород 2022.

Великий А. Г. З літопису християнської України, т. 8, Рим 1976.

Великий А. Г. Світло і тіні української історії. Причинки до історії української церковної думки, Рим 1969.

Гайова О. Митрополит Галицький. Український альманах 2001, Варшава 2001.

Галицька Русь, вип. 158, 1892.

Герич Ю. Проблема celibату на Львівському Провінційному Синоді (1891) // Збірник на пошану Василя Орелецького (1895–1976), т. IX, Мюнхен 1982, с. 100-126.

Говера І. Літургійне життя священників та вірних в Українській Греко-Католицькій Церкві: Українська Греко-Католицька Церква в період підпілля (1946–1989), Львів 2019.

Гриник В. Українська католицька духовна семінарія у Перемишлі, Перемишль 1937.

Гриньох І. Знищення Української Церкви російсько-більшевицьким режимом // Богословія, т. XLIV (книга 1-4), Рим 1980, с. 5-72.

Грушевський М. Ілюстрована історія України, Нью-Йорк 1990.

Делятинський Р. Історія Станіславівської Єпархії (1885-1900), Івано-Франківськ 2001.

І. Л. Історія Духовної Семінарії в Станіславові // Альманах українських богословів, Львів 1923, с. 139-140.

Кобрин М. Культурно-обрядові практики УГКЦ: особливості та тенденції розвитку, Львів 2015.

Коструба Т. Як Москва нищила Українську Церкву, Львів 1995.

Кудрик В. Маловідоме з історії Греко-Католицької Церкви, т. 1, Вінніпег 1956.

Ленцик В. Нарис історії Української Церкви, Львів 2003.

Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України, Львів 1991.

Литвин М. Історія ЗУНР, Львів 1995.

Луб І. Учасники Львівського Собору 1891 р. // Добрий Пастир, вип. 1. Івано-Франківськ 1933, с. 200-248.

М. Ж. З історії греко-католицької семінарії в Перемишлі // Альманах українських богословів, Львів 1923, с. 137-139.

Мазур О. Львів у роки Першої світової війни, Львів 1996.

Макарчук С. Москофільство: витоки та еволюція ідей (середина XIX ст. – 1914р) // Вісник Львівського університету, Львів 1997, с. 87-90.

Марусин М. Божественна Літургія, Рим 1992.

Мишковський Т. Наш обряд и облатинщення его // Церковний восток, вип. 2, 1912, с. 196-198.

Мудрий М. Нарис історії Церкви в Україні, Рим 1990.

- Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст., Київ 1993.
- Назарко І. Київські і Галицькі Митрополити, Рим 1962.
- Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918- 1919 років, вип. 4-5, Львів 2000.
- Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні-червні 1915 року, Львів 1996.
- Руссо О. История литургического движения, Киев 2013.
- Світильник істини. Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944./ упоряд. П. Сениця, ч.1, Торонто 1973, с. 74.
- Сеник С. Латинізація в Українській Католицькій Церкві // Збірник праць ювілейного конгресу у 1000-ліття хрищення Руси-України, Мюнхен 1989, с. 269-287.
- Середа О. Москвофільство // Енциклопедія історії України, т. 7, 2010, с. 720-732.
- Скакун Р. Пацифікація: польські репресії 1930 року в Галичині, Львів 2012.
- Соловій М. Божественна Літургія. Історія-розвиток-пояснення, Рим 1964.
- Стоколос Н. Драма Церкви, Рівне 2012.
- Тиміш Л. Церковно-історичні дослідження у міжвоєнний період, Львів 2000.
- Турій О. Греко-Католицька Церква та українська ідентичність у Галичині // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, вип. 4, Львів 2003, с. 67-85.
- Федорів Ю. Історія Церкви в Україні, Люблін 1991.
- Федунків З. Р. Греко-католицьке духовенство в просвітніх змаганнях галицьких українців // Нова зоря, 1993, с. 40-52.
- Філінюк А. Політика російського самодержавства щодо греко-католицької Церкви в Правобережній Україні на межі ХVІІІ ст.-ХІХ ст., Львів 2011.
- Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. // Записки НТШ, т. 114 Львів, 1913, с. 81-116.
- Химка І. Релігія й національність в Україні другої половини ХVІІІ – ХХ ст. // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, вип. 4, Львів 2003, с. 55-66.
- Химка І. Греко-католицька церква в Галичині в 1772-1918 роках, Харків 1996.
- Хіхляч Б. Ліквідація Уніатської Церкви на Поділлі у 1794-1796 рр., Київ 2005.
- Хойнацкий А. О. Западнорусская церковная уния в ея богослужении и обрядах, Киев 1871.
- Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр., Львів 2000.
- Швагуляк М. Пацифікація. Польська репресивна акція в Галичині 1930р. і українська суспільність, Львів 2012.
- Шманько Т. Латинізація та окциденталізація. Прояви і наслідки // ProOriente.
- Берестейська унія (1596) в історії та історіографії. Спроба підсумку / ред. Й. Марте, О. Турій, Львів 2008, с. 340-352.
- Шмеман А. Введение в литургическое богословие, Москва 1996.
- Щепанюк М. Чи справді облатинщення нашого обряду? // Нива, вип. 9, 1912, с. 457-467.
- Babiak A. Des ukrainiens aux congrès de Velehrad (1907–1936), Paris 2007.
- Galadza P. The Theology and Liturgical Work of Andrei Sheptytsky (1865-1944), Rome 2004.
- Galadza P. Liturgical Latinization and Kievan Ecumenism: Losing the Koinê of Koinonia // Logos: A Journal of Eastern Christian Studies 35 (1994), с. 173-194.
- Magocsi P. R. Morality and Reality: the Life and Times of Andrei Sheptytsky, Edmonton 1989.